

Čeština v pohledu synchronním a diachronním

*Stoleté kořeny
Ústavu pro jazyk český*

SVĚTLA ČMEJRKOVÁ
JANA HOFFMANNOVÁ
JANA KLÍMOVÁ
(eds.)

KAROLINUM

Čeština v pohledu synchronním a diachronním

Stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český

PhDr. Světa Čmejrková, DrSc. (†)
prof. PhDr. Jana Hoffmannová, DrSc.
Ing. Jana Klímová, Ph.D.
(eds.)

Recenzovali:

prof. PhDr. Jaroslav Hubáček, CSc.

prof. PhDr. Marie Krčmová, CSc.

Vydala Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum
Redakce Lenka Ščerbaničová
Grafická úprava Kateřina Řezáčová
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2012

© Světa Čmejrková (†), Jana Hoffmannová, Jana Klímová (eds.), 2012

ISBN 978-80-246-2121-0

ISBN 978-80-246-2717-5 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2014

<http://www.cupress.cuni.cz>

Obsah

Úvodem	11
1. Ohlédnutí za minulostí ÚJČ (návraty ke kořenům)	13
VĚRA DVOŘÁČKOVÁ: K počátkům institucionalizace českého jazykovědného bádání	15
LUDMILA UHLÍŘOVÁ: Kancelář Slovníku jazyka českého a <i>Naše řeč</i> : osobnosti, souvislosti	21
RUDOLF ŠRÁMEK: Hovory o propriích a o onomastice	27
MILOSLAVA KNAPPOVÁ: K vývoji standardizace repertoáru rodných / křestních jmen v českých zemích ve 20. století	35
ROSTISLAV KOCOUREK: Slovo k jazykovědnému studiu terminologie	41
JAROSLAVA HLAVSOVÁ: Diachronie a synchronie v historii české dialektologie	49
PETR KARLÍK – JARMILA PANEVOVÁ: České syntaktické bádání od Šmilauera po dnešek očima Prahy a Brna	55
EVA HAJIČOVÁ – BARBORA HLADKÁ: Od kořenů ke stromům: příběh anotovaných korpusů češtiny	61
JAN KRÁLÍK: Kvantitativní lingvistika v Čechách	67
BOHUSLAV HOFFMANN: Umělecká slovesnost a její vědecká reflexe ve Slovu a slovesnosti a v <i>Naší řeči</i> v posledním půlstoletí	73
TERESA DOBRZYŃSKA: Czesi w Warszawie. Inspiracje oraz obszary wspólnych badań w zakresie stylistyki, wersologii i teorii tekstu	83
2. Etymologie	89
HELENA KARLÍKOVÁ: Etymologie a sémantika	91
BOHUMIL VYKYPĚL: Gramatikalizace a etymologie	95
JIŘÍ REJZEK: Nová řešení v české etymologii	99
MARIOLA JAKUBOWICZ: Enancjosemiczny rozwój przymiotnika czeskiego <i>spory</i>	103
CHRISTINA DEJKOVA: Etymologizování lexika podle věcných okruhů (na příkladu českých názvů ptáků)	111
PAVLA VALČÁKOVÁ: Etymologie některých českých lidových názvů jídel	117
JANA VILLNOW KOMÁRKOVÁ: K původu dvou českých termínů z oblasti textilní produkce	123
VÍT BOČEK: K substituci románských geminát v praslovanštině	129
ALEŠ BIČAN: Vlastnosti konsonantických kombinací v češtině	135

3. Vývoj jazyka	141
HANA KREISINGEROVÁ – MARKĚTA PYTLÍKOVÁ: Nejstarší český biblický překlad jako pramen poznání historické češtiny	143
KAREL HÁDEK: Negativní emoce (projevy hněvu) v Dalimilově kronice	149
MARTIN STLUKA: Kolokace v počátcích staročeské prózy	157
MILADA HOMOLKOVÁ: Staročeský překlad Tabulí Mikuláše z Drážďan	163
MARTINA JAMBOROVÁ: Staročeský překlad sbírky nálezů brněnsko-jihlavských	169
PETR NEJEDLÝ: Reflexe prostoru v české slovní zásobě pozdního středověku	173
JOSEF VINTR: Prvotisky staročeského žaltáře	179
MILOSLAVA VAJDLOVÁ: O formování nekmenového deklinačního typu píseň (se zaměřením na období staro- a středněčeské)	185
MARTINA ŠMEJKALOVÁ: Reflexe nehistorického deklinačního typu píseň v dobových gramatikách a učebnicích českého jazyka	191
JIŘÍ KRAUS: Knížky o řádném mluvení a mlčení mistra Albertana, kteréž jest napsal řečí latinskú synu svému, počínají se šťastně	197
ALENA M. ČERNÁ: Daniel Adam z Veleslavína a jeho nomenklatory	201
JANA VOJTIŠKOVÁ: Jazyková specifika Práv městských Království českého od Pavla Kristiána z Koldína	207
JANA PLESKALOVÁ: Prakticky odborné texty a jejich jazyk v kontextu střední češtiny	213
FRANTIŠEK MARTINEK: Co říkají slovníkové a korpusové zdroje o humanistické češtině?	219
PAVEL KOSEK: Slovosled výrazu ť v češtině barokního období	225
TILMAN BERGER: Odkaz Jána Václava Póla dnešku	235
STEFAN MICHAEL NEWERKLA: Čeština ve Vídni na konci 18. století	241
IRINA ABISOGOMJAN: K otázce periodizace dějin české lexikografie doby národního obrození	247
VLADIMÍR KOBLÍŽEK: Vývojové tendence českého slovesa ve světle několika mluvnic češtiny období národního obrození	253
BARBORA HANZOVÁ: Tvorba elektronických edic v oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR	259
ALENA M. ČERNÁ – BORIS LEHEČKA: Elektronická příprava a publikace starších českých textů	265
MAREK JANOSIK-BIELSKI: Vokabulář webový – webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny	271
KATEŘINA VOLEKOVÁ: <i>Elektronický slovník staré češtiny</i>	275
BARBORA CHYBOVÁ – EVA ZÁHOŘOVÁ: Lexikální databáze <i>MADLA</i> a možnosti jejího využití	279
ŠTĚPÁN ŠIMEK: Výzkumné centrum vývoje staré a střední češtiny (od praslovanských kořenů po současný stav)	285
4. Dialektologie	289
JARMILA BACHMANNOVÁ: Jazykovězeměpisný výzkum nářečí metodou korespondenčních anket	291
STANISLAVA KLOFEROVÁ: Český jazykový atlas a čeština	297
MARTINA IREINOVÁ – HANA KONEČNÁ: Český jazykový atlas v datech	303
PAVOL ŽIGO: Prínos Slovánského jazykového atlasu pre súčasnú jazykovedu	307
JANUSZ SIATKOWSKI: Rozrůznění fonetické a morfológické vrstvy ve <i>Slovanském jazykovém atlase</i>	315

JOŽICA ŠKOFIC: Slovenska geolingvistika danes	321
MILENA ŠIPKOVÁ: Možné typy nářečního slovníku	327
SLAVKA KEREMIDČIEVA: Projekt <i>Bulharský nářeční slovník</i> (hlavní rysy koncepce jeho zpracování)	333
BOGUSLAW WYDERKA: <i>O Słowniku gwar śląskich</i>	339
ZBYNĚK HOLUB: Současný stav nářečí na severním Hlučínsku jako model, výzva nebo relik?	345
JERZY SIEROCIUK: Problem wariantywności i synonimii w dociekaniach dialektologicznych	351
LIBUŠE ČIŽMÁROVÁ: Dialektologie a <i>Slovník pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku</i>	357
5. Lexikologie a lexikografie	363
DIANA SVOBODOVÁ: Variantnost grafických forem anglicismů v češtině z pohledu uživatelů jazyka	365
MIROSLAW BAŃKO – MILENA HEBAL-JEZIERSKA: Proč <i>jazz</i> , nikoliv <i>džez</i> ? Harmonie grafické podoby lexému a obsahu – jako jeden z činitelů ovlivňujících adaptaci cizojazyčných přejímek?	371
FRANTIŠEK ČERMÁK: Frazeologie v českých slovnících, lexikografie a lexikon	377
MIECZYSLAW BALOWSKI: Sémantická relace protikladu ve frazeologických přírovnáních	383
JIŘÍ HASIL: Kam s ní? aneb místo frazeologie ve výuce češtiny pro cizince	389
ALEŠ HORÁK – MILOŠ HUSÁK – KAREL PALA – ADAM RAMBOUSEK: Lexikografické nástroje pro češtinu	395
JINDRA SVĚTLÁ: Lexikální databáze Pralex – nástroj a základna pro výzkum a popis slovní zásoby současné češtiny.	403
JINDRA SVĚTLÁ – MARTINA HABROVÁ: Práce s Praledem a struktura hesla v lexikální databázi Pralex	409
MARTA KOUTOVÁ: K exemplifikaci substantiv v lexikální databázi Pralex	415
ALEXANDRA JAROŠOVÁ: <i>Slovník súčasného slovenského jazyka</i> – kodifikačné kontexty a normatívne determinanty.	421
DAGMAR ŽIDKOVÁ: K homonymií v moderních českých výkladových slovnících	429
TADEUSZ PIOTROWSKI: Słowniki mobilne na przykładzie słowników dla czytnika ebooków Kindle	437
ZDEŇKA TICHÁ: Neologie v oddělení současné lexikologie a lexikografie – výsledky a plány	441
EVA BEKOVÁ: Vícečlenná kompozita v české slovní zásobě 20. století	447
ДИАНА БЛАГОЕВА: Нова обществено-политическа лексика в българския и чешкия език.	453
BOŽANA NIŠEVA: Nová expresivní slovní zásoba (na materiálu českých a bulharských tištěných médií)	459
СИЯ КОЛКОВСКА: Лексикални неологизми в българския език, възникнали чрез отсичане на думи	465
НАДЕЖДА КОСТОВА: Наблюдения върху нови глаголи и отглаголни съществителни в българския език.	469
ЦВЕТЕЛИНА ГЕОРГИЕВА: За някои неологизми от областта на изкуството в края на XX и началото на XXI век (върху материал от българския и чешкия език)	475
ALBENA RANGELOVA – HEDVIKA SIXTOVÁ – NATALIE KALAJDŽIEVOVÁ: <i>Projekt Bulharsko-české slovníkové databáze</i>	481

JANKO BÄČVAROV – MARGARITA MLADENOVA: <i>Malý česko-bulharský slovník nespisovné slovní zásoby – problematika a koncepce</i>	487
6. Onomastika	493
MILAN HARVALÍK: Česká onomastická škola po 36 letech	495
JAROMÍR KRŠKO: Niekoľko poznámok k formantom v onymii	501
PAVEL ŠTĚPÁN: Ke slovo tvorným specifikúm anoikonymie Čech	507
ЛИЛИЯНА ДИМИТРОВА-ТОДОРОВА: Топонимията в България през погледа на Константин Иречек (въз основа на книгата му „Пътувания по България“)	513
MIRIAM GIGER: Výber osobných mien v Českej republike a vo Švajčiarsku v 20. storočí a na začiatku 21. storočia	519
YORDANKA TRIFONOVA: Externě podmíněná dynamika bulharského a českého propriálního systému	529
ŽANETA DVOŘÁKOVÁ: Synchronní a diachronní pohledy na literární antroponyma	537
MAREK BOHUŠ: <i>Hrdý Budžes a pilný Čehona</i> – humor ve jménech	543
7. Gramatika, sémantika, pragmatika	547
GALINA NEŠČIMENKO: Jazyková konkurence a její lingvistická interpretace	549
FRANTIŠEK ŠTÍCHA: Výzkum tvoření slov dřive a dnes	555
IVANA KOLÁŘOVÁ: Univerbizační tendence v pojmenování jevů z oblasti zdravotnictví (na materiálu Českého národního korpusu)	561
MARKUS GIGER: Participiální systém češtiny a pozice přičestí minulého činného na -(v)š- v něm	567
FRANÇOIS ESVAN: Užívání vidu v kontextech s adverbii typu často a několikrát: korpusový rozbor	575
JOSEF ŠIMANDL: Morfologie proprií včera a dnes	583
LUCIE KOPÁČKOVÁ: Posesivní adjektiva na -ův/-in v mluvené češtině – frekvenční analýza PMK	593
MAGDA ŠEVČÍKOVÁ: Predikativum v gramatickém popisu češtiny	597
MARKÉTA ZIKOVÁ: Není nula jako nula: fonologie nulových koncovek Nsg a Gpl v češtině	603
VERONIKA KOLÁŘOVÁ: Valence dějových substantiv odvozených od sloves s předmětovým genitivem	609
KATEŘINA RYSOVÁ: Možnosti jednotlivých volných slovesných doplnění být obligatorním členem věty	615
KAROLÍNA SKWARSKA: Sémantické diateze v češtině a dalších slovanských jazycích	621
PAVEL PEČENÝ: Několik hypotéz k výzkumu srovnávacích konstrukcí s elidovaným členem	629
MOJMÍR DOČEKAL: Reference k druhům	635
MILADA HIRSCHOVÁ: Gramatika v pragmatice a pragmatika v gramatice	641
ANDREY IZOTOV: Plokoční direktivní a závazkově-direktivní slovesa v korpusu	647
OLDŘICH ULIČNÝ: K moderní mluvnici češtiny	657
ZBIGNIEW GREŃ: Návrh komunikační mluvnice češtiny pro Poláky	661
MILAN HRDLIČKA: O principech výběru mluvnického učiva	665
LUCIE SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ: První „gramatika“ – o osvojování češtiny dítětem	669
HELENA LEHEČKOVÁ: Čeština v Bilingvním afatickém testu	673

8. Stylistika a lingvistika textu	679
STANISLAW GAJDA: Stylistyka czeska a stylistyka powszechna	681
ALENA A. FIDLEROVÁ: Česká rétorika a stylistika kolem poloviny 19. století: Styl, stylistika a rétorika u J. Jungmanna a F. M. Klácela	687
SVĚTLA ČMEJKOVÁ: Styl, registr, dialog	697
JANA HOFFMANNOVÁ: Syntaktická stylistika mluvených projevů	707
JAMES WILSON: Opravdu mluví Moravané žijící v Praze obecnou češtinou?	715
PATRICIE KUBÁČKOVÁ: <i>Manžel běžel na úřady</i> : Kalky v mluveném projevu první generace českých přistěhovalců v USA.	721
OEĞA ORGOŇOVÁ – ALENA BOHUNICKÁ: Štylistika a ... mládežnický diskurz	727
JIRÍ ZEMAN: Prezentace moderních dívek v časopisech pro dospívající dívky	737
ZDEŇKA HLADKÁ: K rodinné korespondenci	743
LUCIE JÍLKOVÁ: <i>Bílý kůň, žlutý drak</i> : diskurz o autorství.	749
ELIŠKA KLEŇHOVÁ: Míšení rysů „mluvenosti“ a „psanosti“ ve vybraných českých písňových textech.	755
MARCELA GRYGERKOVÁ: Persvazivní funkce v kázáních	761
PETR KADERKA – MARTIN HAVLÍK: Interview s respondenty: pomocný žánr televizní reportáže	767
TORA HEDIN: Čeština v médiích po převratu 1948 – příklady z <i>Rudého práva</i>	773
EVA HÖFLEROVÁ: Vlastnosti elektronických textů s věcněsdělnou funkcí.	779
9. Jazyková kultura	787
JURAJ DOLNÍK: Jazyková kultura z perspektívy kulturních vied	789
ONDŘEJ HAUSENBLAS: Spisovnost je kultivovanost je myšlení	795
IVA NEBESKÁ: O kultivovaném vyjadřování.	801
MARTIN BENEŠ: Jazyková norma a možné způsoby jejího zjišťování	807
MARTIN PROŠEK – KAMILA SMEJKALOVÁ: Kodifikace – právo, nebo pravomoc?1	813
MARKÉTA PRAVDOVÁ: Elektronizace jazykových dat – nové výzvy pro jazykovou kulturu	819
JANA SVOBODOVÁ: Názory a pohledy na spisovnou češtinu	825
ROBERT ADAM: Máme se obávat anglicizace češtiny?	831
IVANA SVOBODOVÁ: Vývoj zásad psaní velkých písmen	839
PAVLA CHEJNOVÁ: Vývojové tendence ve vyjadřování zdvořilosti	845
Věcný rejstřík	851
Jmenný rejstřík	855

Úvodem

Ústav pro jazyk český Akademie věd ČR, v. v. i., pořádal ve dnech 1.–3. června 2011 v Praze mezinárodní konferenci nazvanou *Čeština v pohledu synchronním a diachronním*. Konference se konala ke 100. výročí založení Kanceláře Slovníku jazyka českého – pracoviště, jež se stalo bezprostředním předchůdcem dnešního ÚJČ. Téma „Stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český“ podle očekávání inspirovalo bohemisty z tohoto pracoviště k ohlédnutí za vývojem svého oboru, ale vzbudilo pozornost i u bohemistů a lingvistů z jiných pracovišť, z domácích vysokých škol i ze zahraničních vědeckých institucí.

Jubileum významného českého bohemistického pracoviště se připomínalo za účasti předsedy Akademie věd prof. Jiřího Drahoše, záštitu nad konferencí převzali předseda vlády České republiky RNDr. Petr Nečas a předsedkyně Poslanecké sněmovny PČR Miroslava Němcová. Té předal při zahájení konference ředitel ÚJČ doc. Karel Oliva elektronickou knihu *Výbor ze starší české literatury*, která v reprezentativním výběru představuje dlouhou historii českého písemnictví a která se shodou okolností stala první elektronickou knihou vydanou nakladatelstvím Academia. K slavnostním aktům konference patřilo také předání čestné oborové medaile J. Dobrovského dr. Janu Balharovi z ÚJČ; této pocty se osmdesátiletému českému dialektologovi dostalo zejména za výrazný podíl na stěžejním kolektivním díle české lingvistiky – pětisvazkovém *Českém jazykovém atlasu*.

Téma „Stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český“ otevřel Karel Oliva úvodním referátem nazvaným „Sto let minulých a sto let budoucích Ústavu pro jazyk český“. Vyznění aluze k biblickému výroku o letech hubených a tučných zůstalo otevřeno a předjalo jednání v konferenčních sekcích věnovaných jednotlivým oborům rozvíjeným v české lingvistice. To vedlo mnohé z účastníků konference k návratům do minulosti – minulosti češtiny, minulosti české jazykovědné bohemistiky i minulosti ÚJČ. Některé z těchto návratů „ke kořenům“ lingvistického výzkumu (nejen) v ÚJČ jsme zařadily do prvního oddílu této publikace, který se vyznačuje výrazným historickým zaměřením. Stranou přitom nemohly zůstat ani reminiscence spjaté s hlavními časopisy vydávanými v ústavu (*Slovo a slovesnost*, *Naše řeč*). Charakter historických ohlédnutí měly i jiné příspěvky, které na konferenci zazněly; ty ale vzhledem ke specifčnosti jejich oborového zaměření publikujeme v příslušných tematických oddílech sborníku věnovaných gramatice, lexikologii a lexikografii, stylistice, jazykové kultuře, onomastice, vývoji jazyka, dialektologii a etymologii. Řazení uvnitř oddílů pak vychází z tematické příbuznosti příspěvků, z různých dílčích témat nebo orientací činnosti uvnitř jednotlivých oborů (syntax – morfologie – tvoření slov; lexikologie – lexikografie; toponyma – antroponyma; nářeční atlasy – nářeční slovníky; apod.). Tady už nezůstalo jen u historie

a u „kořenů“: obsahová pestrost příspěvků v osmi „oborových“ oddílech dokumentuje, že díky zaměření konference na jazykovou synchronii a diachronii věnovali lingvisté a lingvistky rovnocennou pozornost jak pohledu do minulosti, tak vědeckým metodám a výzkumům nejsoučasnějším. Příspěvky ve svém úhrnu informují o tom, jak ÚJČ zpřístupňuje literární památky minulosti, jak je interpretuje, a zároveň o tom, jak je zachycován a analyzován současný jazyk, jímž mluvíme a píšeme, a jaké závěry o jazykové kultuře jsou z těchto rozborů vyvozovány. Výrazně jsou tu zastoupeny také texty, jež seznamují zájemce s využitím moderních technických nástrojů při vytváření korpusů a databází.

K metodologické rozmanitosti konference přispělo rovněž to, že posterové sekce se účastnila velká skupina mladých bohemistů, z nichž mnozí se snažili přistoupit ke klasickým lingvistickým otázkám inovativně a nabídnout své výsledky v podobě vynalézavě strukturovaných posterů. Řada z těchto prezentací byla v přepracované podobě též zařazena do našeho sborníku. Mezinárodní rozměr dodala konferenci hojná účast zahraničních bohemistů a slavistů, kteří přijeli ze Slovenska, Polska, Ruska, Estonska, Bulharska, Slovinska, Německa, Rakouska, Švýcarska, Itálie, Švédska, Finska či Velké Británie; jejich zásluhou je v této publikaci historický i současný vývoj češtiny (a bohemistiky v ÚJČ) zasazen do kontextu vývoje a současnosti jiných jazyků i jejich zkoumání.

Konference měla atmosféru slavnostní i vřelou zároveň. Tu se podaří vyvolat, prožít a ocenit jen při přátelských osobních setkáních. Děkujeme všem autorům za poskytnutí textů, které v takové atmosféře zazněly; děkujeme všem spolupracovníkům z ÚJČ, kteří se podíleli na přípravě konference i publikace; a děkujeme oběma recenzentům, kteří obětavě splnili svůj nelehký úkol. Budoucím čtenářům přejeme zajímavý zážitek při četbě textů, které si z naší publikace vyberou.

Na náročné ediční přípravě této publikace se s námi po celou dobu podílela kolegyně Světlá Čmejková, která stála i v čele organizačního výboru konference. Vydání knihy se bohužel nedožila; věříme, že všichni autoři i čtenáři tohoto svazku na ni vděčně vzpomínají spolu s námi.

*Za editorky
Jana Hoffmannová
a Jana Klímová*

1.
Ohlédnutí
za minulostí ÚJČ
(Návraty ke kořenům)

K počátkům institucionalizace českého jazykovědného bádání

VĚRA DVOŘÁČKOVÁ

Cílem tohoto příspěvku je postihnout některé méně známé, či dokonce neznámé skutečnosti související s Kanceláří Slovníku jazyka českého, nalezené v dobových archivních pramenech.

Vlastní počátek existence Kanceláře Slovníku jazyka českého, který je v existující literatuře vždy časově kladen do května roku 1911, je možné na základě archivních dokumentů zpřesnit datem 14. května 1911, kdy byla část bývalého správcovského bytu Hlávkova paláce pronajata lexikografické a dialektologické komisi ČAVU, která tak pro projekt Slovníku jazyka českého (zpracovávaného již od roku 1905) získala vlastní místnost, resp. „kancelář“. Původní pravopis názvu nového pracoviště, tj. „kancelář Slovníku jazyka českého“, vycházel z povahy institucionalizace tohoto nového útvaru: zpočátku totiž představovala slovníková kancelář víceméně jen administrativní zázemí lexikografického projektu příslušné komise ČAVU a jako „kancelář“ byla nazývána skutečně pouze místnost v Hlávkově paláci, sloužící vedení přípravných prací na Slovníku jazyka českého. Proto se v pramenech uvádí nikoli „pracovník kanceláře“ či „udělení finanční subvence kanceláři“, nýbrž *pracovník Slovníku, udělení finanční subvence Slovníku* a tedy i *kancelář Slovníku*. Ačkoli je původní pravopis v dobových dokumentech užíván až do roku 1946, kdy Kancelář zanikla (resp. byla včleněna do nově zřízeného Ústavu pro jazyk český), z pohledu dějin správy lze hovořit o zásadní změně institucionálního charakteru KSJČ již v roce 1919, kdy byl do funkce uveden vůbec první ředitel Kanceláře, jímž se stal Václav Ertl (do té doby byla totiž obsazována pouze pozice předsedy dialektologické a lexikografické komise). Jmenování ředitele Kanceláře nicméně tehdy úzce souviselo s odůvodněným očekáváním, že brzy bude zřízen státní ústav pro jazyk československý, jehož základem se stane právě Kancelář Slovníku jazyka českého.

Zpočátku zaměštnával pozornost interních i externích pracovníků lexikografické a dialektologické komise a od roku 1911 Kanceláře Slovníku téměř výhradně sběr slovníkového materiálu, přičemž pevné zásady pro tuto činnost byly přijaty v březnu roku 1911, protože se zjistilo, že výpisky od jednotlivých excerptorů jsou značně nejednotné. *Pravidla pro výpisy s Ukázkami výpisných listků* sestavila lexikografická a dialektologická komise III. třídy České akademie a návrhy gramatických zkratk vypracoval František Trávníček.

Literatura, jež měla být excerpována, byla povětšinou pořizována v antikvariátech a excerptorům byly takto získané knihy zasílány společně s jednotnými osmerkovými lístky jako výpůjčka. Čas od času se Kanceláři naskytla možnost získat výhodně některé knihy i jiným než antikvárním způsobem. Za velmi příznivé ceny nabídl Kanceláři knihy k odprodeji například Národopisné museum československé. Česká matice technická lexikografické komisi nějaké slovníky dokonce darovala a kuratorium Náprstkova muzea půjčovalo komisi

pro excerptory některé knihy, které nebylo možno v dané době koupit. V roce 1916 dovolil ředitel pražské městské knihovny Antonín Sova půjčovat Kanceláři i knihy, které se jinak veřejnosti nepůjčovaly, a v téže roce také strahovský knihovnik Cyril Straka souhlasil s půjčováním jejich knih osobám pověřeným k tomu Kanceláři.

Původní koncepce slovníku počítala s vytvořením tezauru, nicméně v roce 1913 došlo k jejímu přehodnocení: budoucí slovník měl zahrnovat všechna slova užívaná od poslední čtvrtiny osmnáctého století v literatuře básnické, vědecké a v písemnostech jednacích. Další závažná koncepční změna byla uskutečněna na konci dvacátých let, když bylo rozhodnuto vytvořit synchronní tzv. slovník příruční o rozsahu pěti až šesti tisíc stran, zachycující jazyk posledních přibližně 50–60 let. Vzhledem k tomu byl nakonec využit jen materiál přibližně z let 1870–1934 (z dřívějšího období pak pouze díla klasická, obecně známá a stále čtená).

První světová válka zasáhla negativně i činnost Kanceláře Slovníku jazyka českého, a to jak personálně (interní i externí pracovníci byli povolováni do armády), tak finančně, když byly subvence určené Slovníku jazyka českého kráceny či zcela pozastavovány. Problém nastal i s vrácením knih půjčených excerptorům, kteří válku nepřežili.

K poněkud úsměvnějším, i když ne úplně příjemným starostem za první světové války patřila záležitost kolem jistého pana Sylvy Jiřího Karlíka, který v roce 1916 požádal Českou akademii o vrácení svých dřívějších dopisů a zohlednění svých rad a připomínek ohledně Slovníku jazyka českého. Byla mu zaslána odpověď, že jeho dopisy z roku 1910 Kancelář nemá, pozdější si může přijít opsat. Podle usnesení III. třídy Akademie byly s díky odmítnuty veškeré jeho další zásilky, rady a pokyny. „Pan Karlík nepřišel (opsat si své dopisy, pozn. aut.), ale za to poslal Kanceláři nový dopis, kde jí vyčítal jazykové nesprávnosti v denní zprávě Národních listů o Slovníku. Bylo mu s důrazem vysvětleno, že zpráva ta z Kanceláře nepochází a že všechny jeho výtky a návrhy byly zbytečné. Poněvadž pan Karlík dal o sobě uveřejnit, že slovník se chystá podle jeho návrhů, poslal dr. Výdra krátký článek na vysvětlenou redakci Zlaté Prahy.“ Určité potíže s externími excerptory trvaly i po skončení první světové války. V roce 1920 na prosincové schůzi lexikografické a dialektologické komise zaznělo: „Spolupracovníků externích má kancelář t. č. 96, v čísle tom jsou však zahrnuti i excerptoři, kteří nedávají známky života, ač je kancelář opět a opět upomíná, volíc formu stále důraznější. Jejich neoblomnost je pro kancelář tím mrzutější, že knihy jim do práce – namnoze velmi dávno – dané jsou majetkem různých knihoven pražských, které zasypávají kancelář urgencemi a hrozí odnětím práva vypůjčného. Poněvadž ani hrozba právním vymáháním u těchto dlužníků neoblomila jejich necitelnost k upomínkám, prosí kancelář o radu, jakým způsobem by mělo být na ně dokročeno.“ Liknaví excerptoři byli následně upomínáni právním zástupcem České akademie, ovšem nakonec neúčinnější se ukázala metoda osobní návštěvy těchto spolupracovníků některým členem Kanceláře.

Snahy o schválení a uskutečnění transformace Kanceláře na státní jazykovědný ústav a o přechod tohoto pracoviště pod plnou státní správu začaly bezprostředně po skončení první světové války nabírat na síle. Josef Zubatý již ve své instalační rektorské řeči dne 3. prosince 1919 oznamoval, že snad neprozrazuje úředního tajemství, jestliže poví, že se už kladou základy jazykového ústavu státního. Již v červnu 1919 byl totiž poradním sborem filologickým při ministerstvu školství a národní osvěty schválen návrh na zřízení státního ústavu pro jazyk československý, který měl sestávat ze tří oddělení: prakticky jazykového, lexikografického a dialektologického.

Kancelář dokonce vypracovala podle dosavadního stavu nákladů pro rok 1922 čtyři podrobné varianty rozpočtu zamýšleného jazykového ústavu, avšak ministerstvo na žádost

zareagovalo návrhem, že Kancelář Slovníku jazyka českého při České akademii existenčně zajistí, nikoli však jako státní instituci, čímž odmítlo i nejlacinější z předložených rozpočtových variant.

Na přelomu let 1928 a 1929 se o návrhu statutu státního ústavu pro jazyk československý jednalo znovu, a to na půdě České akademie věd a umění i Ministerstva školství a národní osvěty. III. třída ČAVU sice shledala návrh statutu z počátku dvacátých let za stále vyhovující, ne už tak tehdy vyčíslenou finanční náročnost běžného chodu takové instituce. Deklarovaná nutnost výrazného navýšení ročního rozpočtu budoucího ústavu společně s aktuální celosvětovou hospodářskou krizí způsobila, že i návrh z konce dvacátých let zůstal opět pouze v rovině teoretické.

V roce 1932 byly po letech přípravných prací započaty vlastní lexikografické práce. Interními redaktory *Slovníku* byli jmenováni Kvido Hodura a Alois Ziskal a do hlavní redakce pak Emil Smetánka, Oldřich Hujer a Miloš Weingart. V roce 1933 bylo pro chystaný slovník zpracováno pět vzorových hesel: *cesta, po, sám, případný, vyvolati*. Tato hesla byla pořízena z veškerého nasbíraného materiálu, tj. i z excerpt pocházejících z děl starších roku 1870.

U příležitosti stého výročí započetí vydávání Jungmannova překladového slovníku začal ve Státním nakladatelství v roce 1935 vycházet *Příruční slovník jazyka českého (PSJČ)*, jehož zpracovatelé měli k dispozici přibližně pět milionů a pět set tisíc excerptních lístečků. Excerptní práce přitom pokračovaly i v průběhu publikování slovníku, čímž vznikala tzv. dodatková kartotéka.

Jak už bylo řečeno, Kancelář Slovníku jazyka českého sídlila od května roku 1911 v Hlávkově paláci, ovšem již o tři roky později odeslala lexikografická a dialektologická komise III. třídě Akademie žádost o další vhodnou místnost pro Kancelář Slovníku, neboť počet knih a excerpt stále narůstal a dosavadní prostory v Hlávkově paláci již přestávaly kapacitně vyhovovat. Zejména v důsledku válečných událostí nebyla III. třída schopna tento požadavek kladně vyřídit, a tak se v roce 1916 dotázal František Pastrnek paní Sahulové, manželky správce Hlávkovy paláce, která obývala sousední pokoje, zda by mohla odstoupit Kanceláři jednu ze svých místností.

Paní Sahulová nabídla k nájmu pokoj sousedící s Kanceláři za 100 K čtvrtletně s tím, že svůj nábytek postaví do předsíně. Komise by tedy platila za oba pokoje 850 K ročně. Miloš Weingart k tomu podotkl, že „... nabídka je přemrštěně drahá; nebylo sice lze zjistit ceny bytu pí Sahulové, ale jiný uvolněný byt v Hlávkově paláci o dvou pokojích s příslušenstvím stojí K 960, tedy o málo více, než žádá pí Sahulová, ač prostory (sic!) obsahuje téměř dvakrát tolik! Kromě toho je nyní v kanceláři na závadu nevhodné umístění, nečistota v předsíni, ustavičný hluk v sousední pěvecké škole a nedbalé uklízení pí Sahulové, která si vyžádala za posluhu měsíční odměny 20 K, ale práce své nevykonává náležitě. V uvážení těchto okolností komise rozhodla se vypovědět 1. května pí Sahulové a přestěhovati kancelář o prázdninách 1916. Zatím budíž vyhlédnut nový byt.“

Další žádost o novou kancelář pro Kancelář Slovníku směřovala k městské pražské radě, která komisi nabídla třípokojový byt v Haštalské ulici č. 23 za 794 K ročně. Zdejší prostory však nebyly pro uložení velkého množství knih a excerpt příliš vyhovující, takže již po několika dnech se Kancelář přestěhovala znovu, a to do Bílkovy ulice č. 18, kam byla rovněž umístěna redakce nového časopisu *Naše řeč*.

Na přelomu dvacátých a třicátých let narostlo množství uložených excerptních lístků do takové míry, že bylo zapotřebí pomýšlet na další přesun Kanceláře. Zatímco dovolené zatížení na metr čtvereční v domě v Bílkovy ulici bylo 400 kg, jeden regál excerptních lístků zabírající

plochu právě jednoho čtverečního metru vážil 1200 kg a další plné skříně kolem 500 kg. V roce 1931 získala Kancelář po letech hledání vhodného místa prostory v Letenské ulici č. 5 (naproti dnešnímu sídlu ÚJČ) v domě továrníka Arthura Fuchse, kde měla k dispozici již osm pracoven. Zdejší stropy podepřené klenbami přitom vylučovaly přetížení slovníkovými regály.

V červnu a červenci 1941 se Kancelář opětovně stěhovala, tentokrát do bývalé Svatováclavské záložny v Karlově ulici č. 26, a v roce 1944 byl z důvodu nebezpečí leteckých útoků na Prahu přestěhován celý lexikální archiv do Mníšku pod Brdy, do jedné z budov mnišeckého statku (č. p. 190), patřící paní Alžbětě Hukalové, za činži 400 K ročně.

Do pražské kanceláře pak byly přiváženy jen ty části kartoték, kterých bylo pro zpracovávání aktuální části rukopisu zapotřebí.

Za druhé světové války došlo poprvé od vzniku pracoviště k jeho stratifikaci na oddělení. V roce 1940 bylo zřízeno: 1) oddělení redakční, 2) oddělení písařů na stroji a kancelářských prací, 3) oddělení k rovnání abeced, 4) oddělení terminologické.

Vedle Václava Ertla, jehož návrh na organizaci a činnost budoucího bohemistického ústavu pocházel z let dvacátých, představil svou koncepci ÚJČ také Vladimír Šmilauer, člen Kruhu přátel českého jazyka, a to v roce 1945. Jeho představa spočívala ve zřízení ÚJČ coby instituce výhradně pracovní s celonárodním, resp. celostátním dopadem, ale bez jakýchkoli legislativních pravomocí. Šmilauerův návrh byl příčinou (případně jednou z příčin) toho, proč již v roce 1945 věnovala československá vláda budoucímu ÚJČ a právě Kruhu přátel českého jazyka společnou jednorázovou dotaci milion korun v domnění, že právě Kruh přátel českého jazyka bude tou organizací, na jejímž základě bude ÚJČ vybudován.

Ústav pro jazyk český byl nakonec založen v rámci ČAVU 6. února 1946, čímž došlo k naplnění mnohaleté snahy o vytvoření pracoviště, jehož činnost by obnášela všestranný vědecký výzkum současného spisovného jazyka ve všech jeho rovinách, stejně tak i rozvíjení a propracovávání jazykovědné teorie a metodologie v součinnosti s vývojem ve světové lingvistice. Kancelář Slovníku jazyka českého byla do nového pracoviště začleněna jako jeho lexikografické oddělení, jemuž je tudíž letošní 100. výročí nejvlastnější.

Prameny

- Archiv AV ČR, Fond ČAVU, inv. č. 28, sign. 11.4, Protokol č. 108 ze zasedání III. třídy České Akademie z 29. 3. 1911.
- Archiv AV ČR, Fond ČAVU, inv. č. 462, sign. 340.4, Zápis ze schůze lexikografické a dialektologické komise ČAVU, 12. 3. 1916.
- Archiv AV ČR, Fond ČAVU, inv. č. 462, sign. 340.4, Zápis ze schůze lexikografické a dialektologické komise ČAVU, 27. 3. 1916.
- Archiv AV ČR, Fond ČAVU, inv. č. 462, sign. 340.4, Zápis ze schůze lexikografické a dialektologické komise ČAVU, 21. 12. 1920.
- Archiv AV ČR, Fond ÚJČ ČAVU, inv. č. 6, karton 1, Jednání o založení „Ústavu pro jazyk československý“.
- Archiv AV ČR, Fond ÚJČ ČAVU, inv. č. 6, karton 1, Žádost III. třídy ČAVU ministerstvu školství a národní osvěty o vyplacení 50.000 K, 1921.
- Archiv AV ČR, Fond ÚJČ ČAVU, karton č. 6, inv. č. 131, Stěhování Slovníku jazyka českého, 1930.
- Archiv AV ČR, Fond ÚJČ ČAVU, karton č. 6, inv. č. 136, Přestěhování sbírek (excerpčního materiálu) z Prahy do Mníšku, 1944.

On the beginnings of the institutionalization of Czech linguistic research

This year, Ústav pro jazyk český AV ČR (the Institute of the Czech Language) is celebrating the 100th anniversary of the foundation of its direct predecessor, Kancelář Slovníku jazyka českého (the Czech Dictionary Office) which provided the administrative background for an ambitious lexicographic project launched already in 1905 by the committee for lexicography and dialectology of the Czech Academy of Emperor Franz Joseph for sciences, literature and art, to become Česká Akademie Věd a Umění (the Czech Academy for Sciences and Art) in 1918. Although much was done between the wars to establish a state-funded language institute, i.e. an institution which would unify the research on language and systematically work with the national language, for financial reasons the Institute of the Czech Language was established only in 1946. This article aims to present some of the lesser known – or even unknown – facts related to the Czech Dictionary Office based on archival resources.

*Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Praha
dvorackova@ujc.cas.cz*

